

lectuals molt estudiats i les comunicacions que els respectius autors els dediquen sintetitzen molta d'informació ja sabuda. En aquest sentit hem de subratllar que Josep Massot ja havia estudiat amb detall la figura d'Antoni M. Sbert en la biografia *Antoni M. Sbert, agitador, polític i promotor cultural* (2000).

Hi ha també altres intervencions en aquestes jornades que es caracteritzen per un enfocament que va més enllà del dels historiadors: és el cas del text d'Anna Miñarro sobre «Identitat i exili», que analitza el fet de l'exili des de la perspectiva de la psicologia i de la psiquiatria, tot partint de l'anàlisi d'un cas real; el de Josep Suárez «Exiliats i bandejats (mosaic del patiment)», un parlament fet en nom de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Catalunya; i la intervenció del Dr. Sebastià Serra Busquets en una taula rodona, en la qual ens dibuixa un panorama dels treballs que s'han dut a terme sobre el tema de l'exili.

Sens dubte, *L'exili republicà: Política i cultura* és una contribució important al coneixement d'aquest fet històric, que tantes conseqüències humanes i culturals va tenir.

Pere ROSSELLÓ BOVER
Universitat de les Illes Balears

La historia interna del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Correspondencia (1910-1976). 2009. Introducción, selección y notas de Santi CORTÉS, Vicent GARCÍA PERALES. Presentación de José Jesús de BUSTOS TOVAR. Epílogo de David HEAP. Valencia: Universitat de València, 514 p.

S'ha escrit molt sobre l'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI)*, la seva metodologia i els avatars en la seva realització, i fins s'han donat a conèixer algunes cartes, que permeten seguir aspectes de la vida interna de l'obra. Però faltava un epistolari amb «voluntad de exhaustividad» (p. 24) com el que es publica ara, que conté 322 cartes, la major part inèdites, seleccionades de les 1.000 que han estat recollides i que van de 1910 fins a 1976.

L'*ALPI* fou una iniciativa de Ramón Menéndez Pidal (= MP), que en va dirigir els primers treballs fins que el 1923 Tomás Navarro Tomás (= NT) en va esdevenir responsable, sense que aquell deixés d'exercir la seva tutela sobre l'obra. La idea inicial de MP era que fos un atlas del castellà i l'aragonès, però NT va insistir perquè abracés tot el domini peninsular (1960: 365).

Després de les enquestes iniciades al 1930, interrompudes per la guerra civil i continuades després fins a 1955, en va aparèixer el primer volum el 1962. Recentment s'ha de rebre amb satisfacció la represa de l'edició en línia d'aquesta magna obra.

L'interès d'aquest atlas és indiscutible, sobretot perquè la recollida de materials es va fer en una època en què no havia tingut lloc la modernització de les tècniques agrícoles, encara no s'havia produït l'abdicació de les feines del camp ni havia tingut lloc la irrupció dels mitjans de comunicació i, per tant, eren vius els parlars rurals així com la cultura popular material i espiritual que li eren inherents. També creixia el seu valor perquè l'obra comprenia totes les llengües iberoromàniques de la Península Ibèrica, la qual cosa permetria (permetrà) estudis de conjunt sobre les relacions entre els diversos romanços peninsulars, la personalitat de cada llengua, la transferència dels dialectes constitutius cap al sud, l'expansió de mots d'una llengua cap a l'altra, la sedimentació d'elements de substrat, la força dels centres innovadors enfront dels bastions de resistència, etc.; n'és una mostra eloqüent la utilització que ha fet dels seus materials Inés Fernández-Ordóñez en el seu discurs de recepció a la Real Academia Española.¹

1. REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, *La lengua de Castilla y la formación del español*. Discurso leído el día 13 de febrero de 2011 en su recepción pública por la Excm. Sra. Dª Inés Fernández-Ordóñez y contestación del Excmo. Sr. D. José Antonio Pascual, Madrid, 2011.

El llibre s'obre amb una presentació de José Jesús Bustos Tovar, de la Fundació Ramón Menéndez Pidal, on parla de la «magnífica aventura científica que fue el ALPI», «una fuente imprescindible para la historiografía lingüística española», i de la necessitat d'analitzar els testimonis dels protagonistes sense oblidar que «una cosa es la historia vivida por sus protagonistas y otra la historia real vista desde la distancia temporal». Segueix després un estudi molt complet dels editors sobre l'«origen, desarrollo y razones de un proyecto frustrado», resultat d'un coneixement meticulós del contingut de l'epistolari, que té en compte els antecedents del projecte així com la cronologia, temàtica i característiques de l'epistolari.

El conjunt de les cartes s'estructura en sis parts: I. *Proceso de gestación, primeras excursiones e interrupción de la guerra civil (1910-1937)*; II. *Reanudación y retorno de los materiales expatriados (1939-1951)*; III. *Entendimiento con Portugal y terminación de las encuestas (1951-1956)*; IV. *Traslado de los materiales a Mallorca e inicio del proceso de cartografía. El Congreso de Lisboa (1957-1959)*; V. *Preparativos finales y edición del volumen inicial (1959-1962)*; VI. *Etapas finales: un proyecto inacabado (1962-1976)*.

La lectura de les cartes aporta molta informació sobre aspectes científics i materials de l'obra, l'activitat exploradora dels «atlàntics» i les seves relacions personals. Alguns d'aquests aspectes eren coneguts, però altres són revelats per primera vegada. Intentaré en aquestes pàgines subratllar i, a voltes, comentar, aspectes relatius a la metodologia de l'obra i a les actituds dels protagonistes.

NT, que ja tenia l'experiència de l'exploració dialectal a Sayago i Aliste amb Menéndez Pidal, Américo Castro, F. de Onís i M. Martínez Burgos (1910), va fer viatges per les grans universitats europees per tal de preparar-se per a la gran obra; és interessant de remarcar que d'aquí va sorgir la seva vocació fonètica («De la idea del Atlas nació mi especialización en fonética» 1959, p. 350). A Montpeller es va entrevistar amb Millardet i amb ell va fer una excursió dialectal; l'autor del *Petit Atlas Linguistique des Landes* li va confessar que aquest millorava l'*Atlas Linguistique de France* (=ALF) de Gilliéron, però que, de tota manera, li explicaria no com l'havia fet sinó com el faria si l'hagués de començar. Una opinió que subscriuria qualsevol geolingüista, com ja havia reconegut Gilliéron: el vell camí recorregut ensenya a evitar els sotrats i trontolls del nou. A Alemanya, després de manifestar la dificultat de dominar l'alemany, cerca «toda clase de noticias sobre atlas lingüísticos» (p. 65). Després de visitar Heidelberg, a Marburg conversa amb Panconcelli-Calzia (li crida l'atenció «la falta de cariño a la historia» d'aquest fonetista) i amb Wrede, continuador de l'atles de Wenker (1887), i creu que l'ALPI serà millor. Es meravella (1913) davant el laboratori d'Hamburg. Aquest mateix any el projecte es refreda un xic davant la notícia d'un projecte de Schädel d'un Atlas d'Espanya i Centre i Sud d'Amèrica; Calzia el tranquil·litza per la mala premsa que té Schädel; recordem que posteriorment Griera (1927) s'oferiria a MP per a col·laborar en l'ALPI, amb la proposta d'enviar prèviament qüestionaris als rectors dels pobles i de procedir a la formació de diccionaris dialectals (abans, 1922, ja havia fet una proposta al Ministerio de Instrucción Pública per a preparar un atlas d'aquest àmbit geogràfic). La proposta no va fructificar, car NT coneixia prou la manera de treballar de Griera («Mi opinión es que Griera es incapaz de hacer un buen atlas de España. Basta ver el de Cataluña», p. 71).

L'obsessió de NT és trobar aparells per a dur a terme estudis de fonètica de camp («Vamos a hacer lo posible para llevar nuestro laboratorio a las aldeas», «vamos a ser los primeros»; «No ha habido nadie que haya salido con los aparatos a los pueblos; ¡nosotros saldremos!», p. 64).

En aquesta etapa preparatòria, va ser important l'experiència de NT en la realització de les enquestes de l'atles de Puerto Rico (1927-1928) amb un Qüestionari de 450 preguntes i un àlbum de figures, i on mostra el seu interès per certes diferències de cultura material de l'illa (carretes de bous, «bohíos»), aspecte que és tingut en compte en el qüestionari de l'ALPI. Fa també enquestes a Veneçuela, on corre el risc de ser detingut arran d'interrogatoris en una caserna (1928); veurem més endavant els perills que corren els enquestadors en la seva missió recollectora. S'adona de tres dificultats evidents en el treball del geolingüista, que no dubtem a confirmar: l'anàlisi fonètica, l'obtenció de respostes amb espontaneïtat i la recollida del sentit exacte dels mots.

NT organitza un curs de fonètica (1929) a futurs possibles col·laboradors (Lapesa, Lacalle, Orte-

ga Lamadrid) per arribar a un «criterio concordante» (p. 84), cap dels quals participaria després en les enquestes. El curset es repetirà més tard amb altres col·laboradors.

Els dos qüestionaris, un predominantment fonètic (I), i l'altre, lèxic (II E), van ser redactats per Navarro Tomás, «aunque en parte me ayudara de notas de Don Ramón y de la cooperación de Amado Alonso» (1959: 349). El qüestionari de fonètica té un inconvenient, com ja vam dir respecte del d'Aragón, Navarra i la Rioja,² de cara a la formulació de les preguntes, per la seva falta de coherència semàntica en el desenvolupament de l'enquesta: l'informador no s'ha de sentir còmode quan se li pregunta per “moro”, després per “guapo” i acte seguit per “muerte”, enunciats correlatius del Qüestionari. Igualment, si se seguia el mètode indirecte d'interrogació, l'investigador devia haver de fer malabarismes verbals per aconseguir respostes espontànies a preguntes com «Diga lo que dijere no le creeremos». En les enquestes d'Andalusia, Aurelio M. Espinosa, fill (= AE), i L. Rodríguez Castellano (= RC) decideixen afegir 10 o 15 refranys a cada poble (1933: 82); una mesura important de cara a la fraseologia dialectal, una part substanciosa de la cultura popular. A aquest efecte es fan dibuixos: Moll els fa a llapis i després els passa a tinta (1934: 94) i s'arriba a queixar, en un cert moment, de no disposar d'una màquina fotogràfica que li hauria estalviat molta feina.

L'aplicació de l'enquesta es feia per parelles, una idea de NT (que va rectificar respecte a la primera idea: «Lo mejor es que recoja los materiales una sola persona», p. 71, que podria haver estat Amado Alonso); a NT va costar força convèncer MP, partidari de l'enquestador únic, com en l'*ALF*. El fet de treballar cadascun amb un subjecte diferent no sembla propici a la uniformitat de resultats.³ Els enquestadors se servien d'un herbari, d'una capsa d'insectes i d'un àlbum de figures (se'n pot veure una mostra a la p. 487) i per a la secció de fonètica contemplaven la possibilitat de fer paladars artificials («Haciendo paladares artificiales en Olivenza, si es necesario» 1933); s'hauria de saber si se'n van fer i on i si se'n guarden els resultats.

Les dificultats inherents a l'enquesta són diverses: migradesa dels mitjans de comunicació (a peu, en cavalleria, en autobús [a voltes en imperial o parabrises], en taxi), en certes etapes van disposar de cotxe, amb freqüents avaries; inclemències del clima (fred intens); trastorns alimenticis (“desarreglos” intestinals); malalties (ciàtica); factors econòmics (reducció del pressupost, retard en l'arribada dels diners, desproporció entre sou i feina); desconfiança dels informadors (els investigadors són presos per recaptadors de contribucions) o inaptesa d'aquests (a Andorra, «falta de sujetos aptos»); circumstàncies polítiques (vaga general de 1974; detenció d'Aníbal Otero (= AO) a Tuy per les autoritats portugueses i condemna a mort per creure que les transcripcions fonètiques eren escrits xifrats propis d'un espia: MP intervindrà al seu favor a prop del rector de la Universitat de Santiago; empresonament de SG per haver format part de l'exèrcit republicà, amb intervenció de Moll, que sol·licita el seu alliberament al “jefe” del camp de presoners de Salamanca; paralització de l'obra a causa de la guerra civil.

Enmig de les incomoditats i abnegació pels treballs “atlàntics” emergeix l'emoció davant certes troballes, com la de NT (1934) quan RC i SG li fan conèixer els diftongs d'Aiguaviva (*piau* ‘peu’, *fiar-ro* ‘ferro’, enfront de *herba*, “vieja etapa dialectal interrompida en su desarrollo probablemente por influjo del valenciano”, NT) o arcaïsmes com *onde* ‘onze’, *dodde* ‘dotze’; o la joia de SG quan parla a Moll de la «formidabilíssima descoberta a Aiguaviva on parlen un català meravellós» (p. 103). L'únic goig, dirà SG, és «el plaer científic de la troballa» (1935: 106) i els treballs de recerca que tindran oportunitat de redactar i publicar.

La xarxa de punts estava formada per poblacions modestes, apartades, pel seu caràcter arcaïtzant. A voltes havien de substituir la localitat seleccionada per una altra (per ex., Loperó per Marmolejo; Cotlliure per Banyuls); a les enquestes de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català* (= *ALDC*) també vam procedir a semblants substitucions, sovint per manca de bons informadors. Després de la pausa de la guerra, es van completar enquestes com la d'Anna, que interessava a SG, que, a partir dels materials agavellats, volia convertir en tema de la seva tesi. RC inclouria l'aranès, per formar part del territori

2. J. VENY, *Estudis de dialectologia catalana*, Barcelona: Edicions 62, 1978, p. 20-21.

3. Cf. VENY, *op. cit.*: p. 29.

espanyol, però la idea no va prosperar. En la xarxa no entren les ciutats, que es projectava afegir-les més endavant; NT en lamentarà l'absència (1958 i 1962).

Respecte als investigadors, el primer va ser AE, que fa enquestes a Càceres, interrompudes per la tesi i la seva publicació; NT aconsegueix la col·laboració de Sá Nogueira (1930) per a Portugal i Galícia; però, després d'unes exploracions, desisteix (1931); de les paraules de NT s'intueix que no reunia condicions idònies per a l'enquesta. El 1932 s'incorpora RC, que fa equip amb AE, i visiten localitats de Guadalajara, Sòria, Múrcia, Andalusia. Cada enquesta dura uns dos dies, es queixen del fred intens i comuniquen a NT detalls de les seves troballes (intercanvi *r-l*, l'interessant diminutiu de la Tiñosa, etc.), i la necessitat que han tingut d'idear nous signes per a sons característics, com el de Güéjar Sierra, on han sentit una *ch*, descrita com un «sonido con una oclusión brevísima, y una larga africación rehilada»; semblantment en les enquestes de l'ALDC a l'àrea de la Segarra vam sentir una *t* palatalitzada per a la qual vam introduir un símbol específic.⁴ NT els acompanya en algunes prospeccions i el resultat és un treball sobre els límits de l'andalús.⁵ La campanya per Aragó feta per RC i SG es reflecteix en un dietari, *Excursión caprifilológica por tierras de Aragón*.⁶

El 1933 Moll i SG es van incorporar a l'ALPI, i, juntament amb els altres col·laboradors, van fer un altre curs de fonètica amb NT, després del qual van fer assajos als pobles de Cebolla i Lagartera. Però la realització de les enquestes s'endarrerix (per malaltia de l'esposa de Moll) o s'interromp (correcció de la tesi d'AE i assistència d'aquest al IV Congrés de Lingüística Romànica de Burdeos [juny 1934], on informa sobre la marxa de l'Atlas).

A través de l'epistolari detectem alguns interessos personals o cap a empreses alienes a l'ALPI: SG expressa a Moll el seu interès per fer enquestes al País Valencià, i no a Catalunya, per a «aprofitar aqueixos mesos per a la meua tesi sobre la frontera lingüística a València i voldria recollir els materials aquesta tardor» (1935: 104), tesi que redactaria i presentaria molt després de la guerra. Moll, que treballava alhora en el *Diccionari Català-Valencià-Balear* (= DCVB) amb precarietat de mitjans econòmics, demana a NT la possibilitat d'obtenir de les corporacions oficials una subvenció per a la publicació d'aquella obra o la compra d'exemplars (1934).

Durant i després de la guerra civil, els materials passen de Madrid a València, Barcelona, França, Nova York. Després es fan laborioses gestions per a retornar-los al CSIC; una carta de l'ambaixador espanyol a Washington, Juan F. de Cárdenas, reclama la seva devolució al govern franquista, considerant un delicte la retenció dels materials, però NT i la seva Columbia University s'hi neguen. Mentrestant hi havia el problema dels quaderns dispersos.

SG, a la presó, estudia italià i alemany amb les gramàtiques de Moll (p. 126), que sofrirà un procés per haver-lo avalat. Durant sis anys queda apartat de la lingüística. És alliberat el 1943. Després serà acollit a Palma pel filòleg menorquí per a treballar en l'Obra del Diccionari.

Enmig de la censura franquista l'epistolari reflecteix la cautela en la redacció de les cartes, evitant opinions contràries al règim instal·lat, algunes en clau irònica («la mano inspirada del Caudillo», NT, p. 129-130), o defugint la llengua pròpia.

A partir de 1943 s'inicien les gestions per a la represa de l'obra, amb cartes de MP a AO, SG i RC. Es justifica la restricció de punts d'enquesta per tal de no fer la labor interminable. Sorgeix el fantasma d'un atlas peninsular, que hauria proposat Steiger. Es van completant les enquestes que quedaven (Catalunya, Galícia). Reneix l'entusiasme. «El Atlas nos rejuvenece quince años», afirma SG (p. 159). Malgrat la falta de cotxe i certa desconfiança dels interrogats, «comemos bien y con vinazo adquirimos euforia» (p. 159). Es reconeix el mestratge de NT: «necesitamos [...] de su ejemplar magisterio, tanto en

4. J. VENY - L. PONS GRIERA, *Atlas Lingüístic del Domini Català*, I, Barcelona: IEC, 2001, p. 29.

5. T. NAVARRO TOMÁS - A. M. ESPINOSA (hijo) - L. RODRÍGUEZ CASTELLANO, «La frontera del andaluz», *Revista de Filología Española*, 20, 1933, p. 225-277; aquest i altres articles de NT es poden veure a *Capítulos de geografía lingüística de la Península Ibérica*, Bogotá: Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo, XXV, 1975.

6. Publicat per E. CASANOVA, «Aragón en el ALPI», *Autas de la III Trobada d'estudios e rechiras arredol d'la luenga aragonesa e a suya literatura (Uesca-Alquezra, 2001)*, Huesca, Colecció «Estudios Altoaragoneses», p. 21-94.

el orden científico como en el de la rectitud moral» (p. 173); se'l convida diverses vegades a tornar a Espanya, però, atès que la situació política no canviava, coherent amb els seus ideals, va preferir l'amargor de l'exili. Davant el problema econòmic per a la publicació de l'*Atlas*, es demana ajut a la Fundació Rockefeller, que no el concedeix. Finalment, NT decideix retornar els materials al Consejo. I RC i SG van a Nova York per a rebre instruccions de NT i preparar-ne els materials per a la seva publicació.

Quedaven pendents també enquestes de Portugal, que s'havia quedat sense enquestador. Es parla de M. de Paiva Boléo, que refusa la invitació, car sembla que tenia la intenció de preparar un atlas lingüístic de Portugal; de J. Piel, de Chorão de Carvalho, de Cintra i de Gusmão. Aquest fa enquestes amb Otero, però té un comportament estrany (aquest candidat ja no semblava bé a Piel, que havia estat consultat), pareix «un poco chiflado» (p. 215), i arriba a ser titllat de “neurasténico” (p. 231). El substituirà Cintra.

Comencen les crítiques d'AO i RC respecte de l'excés de protagonisme de SG, amb un comportament, segons aquells, qualificat de “egolatría” (p. 233); sols hi envia a RC les notes de simplificació relatives a les vocals però no a les consonants i insisteix en la falta de labor d'equip; considera la seva una “actuación egoista”. I que no compleix el que s'havia estipulat, com la tramesa de les normes de simplificació i uniformització de la transcripció fonètica que havia fet NT (1952); MP trobava «excesivamente complicadas las transcripciones» (1953); i encara, un cop fetes les simplificacions de l'alfabet fonètic, a la vista del proper volum, les considera insuficients. Es confeccionen les llistes de respostes del Q. NT aprova la proposta d'AO d'utilitzar «el type record o cinta magnetofónica» (li proporciona preus dels diferents models), però diu que tenen l'inconvenient de desmagnetitzar-se amb el temps (és veritat que existeix aquest perill, que s'evita en part guardant les cintes en armaris no metàl·lics, allunyades de la humitat i fent-les passar adesiara; 25 anys després de les gravacions fetes per a l'*ALDC*, s'han sentit força bé i s'han pogut digitalitzar). Caldria anotar si realment es va arribar a practicar aquest sistema, tot i que sembla que no, si fem excepció de la cinta aportada per Cintra per a verificar la diftongació de mots portuguesos. Alguns s'han mostrat displicents respecte a aquest mètode directe de gravació: afortunadament l'*ALDC* el va posar en pràctica i, entre altres coses, ha fet possible la formació d'un arxiu dialectal i la publicació d'etnotextos.⁷

S'incorpora Cintra a les enquestes de Portugal, juntament amb AO, que comença a trobar aspectes negatius en la seva col·laboració: compromisos acadèmics i familiars que el fan absentar de l'enquesta, massa rapidesa en el treball, manca de coneixements del lèxic rural, discrepància en les transcripcions (diftongació o no?). A propòsit d'aquest darrer problema, SG, RC i Cintra es reuneixen per a escoltar una cinta magnètica que portava aquest i només senten diftong en el mot *fonte* però no en altres vocables; després, junts, farien enquestes Cintra i SG (AO, convidat, no hi va assistir) amb els mateixos informadors de les localitats portugueses en conflicte; es proposa que les diferències de TF figurin en nota en un suplement que no es va arribar a publicar.

S'inicien a Palma els treballs d'edició del primer volum. AO i RC es manifesten en desacord pel lloc (per a ells, seria millor Madrid) i per la persona que se n'encarrega, SG, que consideren amb massa afany de protagonisme i que es vol quedar amb la glòria de l'*Atlas*; desitgen que Moll el controli. S'arriba a proposar que aparegui un volum cartografiat de fonètica, i la resta, en forma de llistes de paraules. SG compta amb la col·laboració d'Aina Moll; sorgeixen problemes: de pagament al dibuixant i als col·laboradors, malalties, llacunes de paraules; cal fer correccions proposades per NT (diferència de gruix de les lletres, confusió de localitats, necessitat de posar les respostes al mateix lloc, a l'esquerra, a la dreta o a sobre; llistes incompletes de les equivalències dels enunciats en altres llengües; a la portada, s'ha d'ometre el nom de NT com a director o com a “planeador y director” i el de SG com a “redactor-jefe”); queixes per la lentitud dels treballs (la «trabajosa confección de la obra es desalentadora» (1960: 385).

SG es trasllada a València, on comença a preparar el volum segon. El canvi de residència i l'excés de treball explicarien el seu silenci epistolar, que arribarà a molestar NT. Davant el problema de fer constar l'autoria de l'obra, SG està d'acord a prescindir dels noms dels col·laboradors a la portada.

7. J. VENY - L. PONS GRIERA, *Atlas Lingüístic del Domini Català*, Barcelona, IEC, 2001, “Presentació”, i *Atlas Lingüístic del Domini Català. Etnotextos del català oriental*, Barcelona: IEC, 1998.

Encara queden problemes concrets com el de la cartografia de l'enunciat *decir-lo*, entès, segons els enquestadors, de dues maneres diferents (= cat. *dir-lo*, *dir-ho*); o la de *era*, si havia d'entrar amb article o no (*la era* > *l'aira*).

Aparegut el primer volum, NT el troba "magnífico", encara que s'hagin simplificat les transcripcions. Apareixen recensions com les de Beccaria (1962), García de Diego (1962) així com la d'Alvar, bastant crítica: comparant l'*ALPI* amb els atlas regionals, troba el «vocabulario muy incompleto de las partes del carro» i una mala selecció de punts. De cara a una publicació complementària, que no arribarà, es fan les notes descriptives de les localitats, «tarea lenta y engorrosa» (p. 410); les de Cintra són incompletes. Es preveu que surti un volum cada any i mig. NT està satisfet que no aparegui el seu nom a la portada, però lamenta l'absència dels noms dels col·laboradors, la confusió de numeracions, la manca de comunicació de SG amb la resta d'autors (RC i AO), que haurien de corregir les proves; la manca de signes fonètics de les impremtes; expressa la necessitat d'una fe d'errates i d'una llista de variants a publicar en apèndix i exterioritza la seva decepció davant l'«incomprensible silencio de Sanchis» (1974; 1976). RC insisteix en el retorn de NT i fins li ofereix el seu pis de Gijón, però l'eminent geolingüista, tot i que la seva esposa, criada a Alacant, sentia "la nostalgia del mar", i que la situació política semblava millorar un xic, contesta que «ha desaparecido el obstáculo que impedía volver a la tierra pero ha durado tanto tiempo que casi ha agotado nuestras fuerzas» (1975: 449). En el fons es mantenia fidel a una ètica exemplar que havia expressat anteriorment:

A mí se me hace muy largo el tiempo de mi ausencia, pero me repugna la idea de volver a la tierra y encontrarla bajo las mismas gentes que derribaron el gobierno legal de la república que el pueblo eligió y provocaron la sangrienta y desastrosa guerra civil. Tengo el defecto de mantener vivas las experiencias de la guerra como si fueran de ayer y de no haber podido reanimar afectos y amistades que se helaron en aquellos días (1965: 428).

L'*ALPI* restava «definitivamente paralizado» (NT 1974).

Però, gràcies a l'interès i diligència de David Heap (University of Western Ontario, Canadà), aquest va recuperar els quaderns dispersos (València, Barcelona, Oviedo, Santiago) i va crear un lloc www.alpi.ca a Internet que va servir per a donar a conèixer «un proyecto casi olvidado», com diu a l'epíleg del llibre (p. 455-458). Heap, juntament amb altres col·laboradors, participa en un ambiciós projecte informàtic, dirigit per Pilar Garcia Mouton, que posarà a disposició dels especialistes uns materials d'una gran riquesa lingüística i etnogràfica.⁸

L'obra es clou amb un índex de noms, un índex de cartes, unes referències bibliogràfiques i un apèndix amb fotografies dels responsables de l'obra i d'informadors així com amb còpia de documents diversos.

Dins l'impecable presentació formal de l'obra, trobo mínims errors de picatge: "Wörter (i no Wö-ten) und Sachen" (nota 53); 1864 (i no 1964) és l'any de naixement d'Unamuno (p. 51, n. 2); *Nueva Revista de Filología* (no *Filológica*) *Hispanica* (p. 67, n. 40). I, dins la Bibliografia, a més de les recensions esmentades de l'*ALPI*, de Beccaria, García de Diego i Colón, es podria citar el meu treball de 1973, tot i no constituir exactament una ressenya.⁹

La presentació de les cartes, ben estructurada en sis seccions segons pautes cronològiques, revela aspectes interns desconeguts fins ara. Hem de felicitar els editors per la transcripció acurada de les cartes, per l'estudi previ i per les nombroses notes que completen la informació i situen els fets i els personatges en el context polític, acadèmic i científic de l'època; algunes d'aquestes notes, amb dades

8. Veg. Pilar GARCÍA MOUTON, «El procesamiento informático de los materiales del *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* de Tomás Navarro Tomás». Gozon AURREKOETXEA, José Luis ORMAETXEA (ed.), *Tools for Linguistic Variation*, Suplement de l'*Anuario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"*, 53, Bilbao: Universidad del País Vasco, 2010, p. 167-174.

9. J. VENY, «Dialectologie Catalane», dins A. BADÍA MARGARIT i Georges STRAKA (ed.), *La linguistique catalane*, Paris, Klincksieck, 1973, p. 289-305 (reproduït en català dins *Estudis de dialectologia catalana*, Barcelona: Edicions 62, 1978, p. 7-37).

poc conegudes, com la intervenció de Felip Mateu i Llopis a favor de l'alliberament de Sanchis Guarner, la notícia sobre la ressenya de Beccaria de l'ALPI al *Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano* (1962) o la referència d'articles de Moll a la premsa balear (1963).

Joan VENY
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

MARTINES, Josep (2010): *L'anomenat "lo neutre". L'expressió de l'abstracció en català: una aproximació diacrònica*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Institut d'Estudis Catalans, 401 p. («Biblioteca Sanchis Guarner, 72»).

Hi ha qüestions de la llengua catalana, sobretot en la morfosintaxi, que no han gaudit de l'atenció suficient dels gramàtics, els filòlegs i els lingüistes, i que, doncs, no han estat prou aclarides. Entre altres causes possibles, n'hi ha una que, per raons òbvies, és especialment incident en l'existència d'alguns buits: la proximitat i les interferències abusives del castellà, que provoquen adesiara el rebuig a determinades solucions, sense cercar les substitucions pertinents; la prioritat d'arraconar un castellanisme impedeix una anàlisi profunda que trobi el recurs alternatiu veritablement genuí. Paradoxalment, la conseqüència acaba essent que hom no es deslliura del calc de la llengua dominant; així, encara que pugui semblar el contrari, hom no resol allò que es proposava de resoldre.

El cas del valor neutre i pronominal de l'article és un exemple molt eloqüent d'aquest fenomen. Sabem que el català, a diferència del castellà, no té una forma particular per a aquesta funció; sabem també que la forma *el* pot ésser masculina i singular, i pot ésser neutre. Sense entrar en altres consideracions, per a referir-se a l'abstracció s'estableix la tendència a substituir el *lo* incorrecte per *el* i no es té en compte que, a més de la morfologia, hi ha la sintaxi catalana de l'ús pronominal i abstracte, i que molt sovint la ingerència del *lo* té repercussions que van més enllà de la confusió amb *el*, que afecten la construcció específica de les frases; és clar, per exemple, que la correcció d'una oració com **És encomiable lo bé que ho va fer*, no s'hauria de limitar a canviar el *lo* per *el*, sinó que exigeix una altra mena de modificació, com, posem per cas, *És encomiable com ho va fer de bé*, ja que substituir simplement l'article: **És encomiable el bé que ho va fer* no resol la subordinació a l'espanyol. De fet, la sintaxi del català pel que fa a l'expressió de l'abstracció és més acostada a les llengües romàniques i, com en tantes altres solucions, és el castellà que se n'aparta. És cert també que la construcció d'aquesta llengua és molt "econòmica", la qual cosa afavoreix encara més el calc del català, sobretot en els registres menys formals de l'oralitat.

En un sentit diferent, no podem obviar que en el català antic la forma masculina de l'article és *lo*, que ha romàs en els parlars nord-occidentals. Aquesta constatació esdevé argument per a tolerar el *lo* abstracte, com a forma arcaica i no pas com a castellanisme. No és pertinent aquí entrar a fons en aquesta justificació; remarco solament que és fictici defensar el *lo* neutre com un arcaisme genuí. Aprofito l'avinentesa per a fer notar que no és rar que alguns gramàtics partidaris d'acostar la llengua catalana a l'ús més general —i, diguem-ho tot, d'acceptar-hi els castellanismes més estesos— solen cercar emparament en el català medieval, amb una visió diacrònica de la llengua del tot esbiaixada i expressament manipulada a favor de llurs interessos; aquesta estratègia s'aplica, a més de la morfologia i la sintaxi, al lèxic i fins i tot a l'ortografia!

Les gramàtiques més conegudes, en tractar del valor abstracte i pronominal de l'article, acostumen a ésser notablement superficials, fins i tot les que s'han escrit amb pretensions d'exhaustivitat descriptiva. Potser la millor excepció és la d'Antoni M. Badia i Margarit, qui se n'ocupa molt adequadament, des dels seus primers treballs normatius fins a la *Gramàtica de la llengua catalana. Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica*. Parlo de manuals, no pas d'articles concrets sobre el tema. Badia relaciona l'abstracció amb la funció determinativa, pròpia de l'article, i la representativa, pròpia dels pronoms; té en